

Тереса Гіза, Катажина Палька

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ОСВІТНІХ ПРАГНЕНЬ

Авторки виходять із того, що наукова сфера соціальної педагогіки охоплює сукупність середовищних чинників, від яких залежить задоволення потреби людей у розвитку на різних етапах їхнього життя та в різних життєвих ситуаціях. А практичне завдання соціальної педагогіки – допомагати людям давати собі раду в середовищі, долати культурні бар'єри, щоб уможливити повну реалізацію свого потенціалу. Припускається ідея, згідно з якою чим меншими є соціальні засоби, тим більшу роль відіграють мотивація і прагнення людини. У період дозрівання особливо важливими є освітні прагнення, оскільки вони визначають шанси на успіх у наступних фазах життя. Приділено увагу дослідженням зв'язку між суспільними умовами і рівнем освітніх прагнень, а також теоріям, що пояснюють ці закономірності. Сформульовано пропозиції щодо праці в соціально дефаворизованих середовищах.

Ключові слова: освітні прагнення, соціальна педагогіка, рівень освіти, суспільний і культурний капітал.

Teresa Giza, Katarzyna Palka

SOCIAL AND PEDAGOGICAL ASPECTS OF EDUCATIONAL ASPIRATIONS

Authors' assumption is that the scientific field of social pedagogy includes all the environmental factors necessary to meet developmental demands of people on different phases and in different life situations. The practical aim of social pedagogy is to support people to handle life environment and to overcome cultural barriers in order to realize their potential. It is suggested that the less are social resources the higher is the role of motivation and person's aspirations. Education

expectations are especially important for teenagers as they predict their success on the next life phases. This article reviews researches that show correlation between social conditions and the level of aspirations, and the theories that explain this regularity. The authors formulate their proposals how to work in unfavorable environments.

Keywords: education aspirations, social pedagogy, education level, social and cultural capital.

Пізнавальні функції соціальної педагогіки стосуються опису і пояснення ролі соціальних параметрів у процесі розвитку людини на всіх етапах її життя. А її практичним завданням є підтримка людей, коли вони мусять давати собі раду в життєвому середовищі, долати культурні обмеження, щоб повністю реалізувати свої обдарування. В ідеальній ситуації це означає, що кожна людина має досягнути той рівень розвитку (рівень освіти, ступінь у професійній кар'єрі, матеріальну позицію, суспільний статус тощо), який є адекватним до її можливостей і працьовитості. Однак на практиці часто стається так, що соціальні умови життя людей не тільки не сприяють їхньому розвитку, але й утруднюють його. Тоді вирішальну роль відіграє творча постава людини, яка захищає від негативного впливу середовища і дає змогу змінити неfortunний хід власного життя.

Думку, що людина не приречена пасивно улягати впливу середовища, впровадила до польської соціальної педагогіки її засновниця, Гелена Радлінська. На важливості внутрішніх, особистісних чинників наголошують також психологи. Автор концепції трансгресивної психології Юзеф Козелецький сформулював так званий закон Резмера, згідно з яким чим більшим є арсенал індивідуальних засобів людини: мотиваційних, емоційних, інтелектуальних, праксеологічних, – тим меншу роль у її житті відіграють зовнішні умови¹. Відповідно приймається, що особливе значення для формування в дітей і молоді із соціально занедбаних середовищ суб'єктної, творчої постави у стосунку до середовища (яка збільшує їхні шанси) мають освітні прагнення. Якщо ми не можемо змінити соціальні умови життя (дисфункційну сім'ю, слабку школу, вплив суспільних патологій, загрози бідності, безпорадності, злочинності, безробіття тощо), то треба старатися сформувати в молоді такі вміння й навички, які дадуть їм змогу здійснити трансгресію, вийти поза рамки ситуації, в якій відбувається соціалізація, та поза визначені найближчим оточенням доступні суспільні ролі. Це означає турботу про формування освітньо-професійних прагнень у молоді, яка має найслабшу підтримку сім'ї.

¹ J. Kozielski. *Transgresja i kultura*. Warszawa 2002, c. 175.

Думка про важливість освіти для зміни соціального статусу знаходить обґрунтування і в дослідженні випадків, і в кількісних дослідженнях. Високий ранг освіти підтверджують історії життя людей, які здобули значні суспільні позиції. Знаменитий американський психолог Філіп Г. Зімбардо, розпочинаючи в Польщі зустріч із студентами й науковими працівниками, показав два предмети: щітку для взуття і ножиці. Ось що він сказав:

Я привіз із собою символи тих життєвих можливостей, які я мав, коли був дитиною в середовищі бідних емігрантів із Сицилії. Чому я тут, у ролі шановного гостя славного польського університету, а не чищу взуття в нью-йоркському Бронксі, як мій дідусь, або не стрижу волосся, як батько? Єдина моя відповідь – освіта. Я був першим у родині, хто закінчив школу і вступив до університету. Викладаючи і пишучи книжки, я користуюся привілеями освіченої людини².

Щоб вийти поза рамки середовища з низьким рівнем суспільного й культурного капіталу, необхідно мати сильне прагнення та локалізувати свої мрії далеко від того, ким ти є в даний момент і чим володієш. Залишаючись у своєму середовищі, діти приречені репродукувати культуру й суспільний статус батьків.

Чому деяким особам вдається здійснити трансгресію? Одне з пояснень – доступність освіти. Завдяки освіті можна освоїти нові професійні, суспільні, політичні ролі. Освітній успіх перекладається на успіх життєвий і суспільний, але це вимагає великої праці та сильної мотивації³. Збігнев Квецінський⁴, підсумовуючи дані свого довготривалого дослідження групи осіб, яке почалося, коли вони закінчили базову школу, а завершилося, коли їм сповнилося 40 років, довів, що освіта й місце проживання батьків, а також локалізація школи – це важливі й сильні чинники, що впливають на життєву долю учнів.

До школи проникають впливи середовища (локальні загрози, патології сім'ї та групи ровесників). Навчання, соціалізація та інкультурація на соціально занедбаних теренах веде до культурного виключання молоді вже на порозі її дорослого життя. Ця молодь раніше завершує навчання, здобуває прості професійні навички, вона економічно слабка й піддатна суспільним кризам. Кількісні дослідження підтверджують зв'язок між рівнем освіти і життєвою ситуацією. Доступ до доброї освіти залежить від соціально-економічного статусу сім'ї. У зв'язку з явищем

² Epidemia nieśmiałości. Rozmowa z prof. Philipem G. Zimbardo // *Polityka* (2000, № 42).

³ M. Grochalska. *Transgresyjne trajektorie. Zmiany statusu społecznego w perspektywie biograficznej*. Kraków 2011.

⁴ Z. Kwiecinski. *Wykluczanie*. Toruń 2002.

переосвіченості та інфляції дипломів піднятися по соціальній драбині завдяки освіті стає тепер дедалі важче. Натомість потребу в освіті частіше обґрунтовують тим, що вона необхідна, аби втриматися на ринку праці й захиститися від суспільного виключення. Ці проблеми буде розглянуто в головній частині статті.

Мета цієї статті – проаналізувати дані щодо освітніх прагнень та щодо впливу на освіту соціальних умов, а також теорії, які пояснюють ці явища. Ми аналізували публікації, результати емпіричних досліджень освітніх прагнень і наслідків освіти, а також кількісні дані соціальних звітів.

Освіта взагалі цінується високо. Зазвичай її пов'язують із престижним суспільним становищем, доброю роботою, отриманням високих доходів, реалізацією зацікавлень, інвестицією в майбутнє. Однак необхідним етапом на шляху отримання доброї освіти є вироблення – зазвичай у період дозрівання – планів щодо подальшого навчання та професійного шляху. Говорячи про освітні прагнення, маємо на увазі рівень освіти, який людина планує отримати; професійні ж прагнення стосуються виду освіти, тобто майбутньої професії (виконуваних у ній функцій, умов праці, посади). З педагогічної точки зору, проблематика прагнень суттєва в контексті формування цілей виховання та навчання, важлива з погляду впливу дидактичного й виховного процесу на формування і рівень прагнень.

Дослідження прагнень молоді, що їх проводили в Польщі протягом кількох років (серед інших А. Яновський, Т. Левовицький, М. Шиманський, В. Сікорський, Р. Борович, В. Врублевська, Я. Папеж, К. Палька, К. Мусяльська, А. Завада), вказують на те, що на формування прагнень у молодих людей впливає багато чинників. Це, зокрема:

- біопсихічні – особистісні передумови (як-от потреби, мотиви, успіхи й невдачі, самооцінка, стать, зацікавлення, визнані цінності);
- середовищні умови, пов'язані як із сімейним середовищем (тип і структура сім'ї, наявність чи відсутність братів і сестер, матеріально-побутові умови, освіта батьків і характер їхньої праці або відсутність праці, прагнення батьків), так і з локальним середовищем (наприклад, тип середовища: міське, сільське, освітні традиції, взірці локального середовища);
- шкільні обставини (пов'язані з організацією шкільництва, доступністю позакласних занять, розміром та оснащенням шкіл, досягненнями учнів, впливом групи ровесників, а також із дидактично-виховною працею вчителів та організацією професійного порадицтва у школах);

- соціальні умови (пов'язані із суспільно-економічними змінами, явищем безробіття, новими потребами й викликами на ринку праці, а також відкриттям кордонів і можливостями переміщень)⁵.

Аналізуючи літературу з предмету, можна зауважити, що доволі багато уваги приділяється проблематиці освітніх і професійних прагнень, різному їх рівню в молоді, яка походить із сільського чи міського середовища. Це підтверджують результати досліджень, зокрема, А. Яновського, З. Квецінського, Т. Левовицького, Й. Хшановської, К. Пальки. Виявлено, що молоді люди із сільських місцевостей мають нижчий рівень прагнень порівняно з їхніми міськими ровесниками, однак ці відмінності меншають з огляду на те, що зникає різниця в умовах життя на селі й у місті.

Низький рівень освітніх прагнень і досягнень притаманний передовсім так званим дефаворизованим середовищам, тобто таким, у яких накопичення негативних суспільних явищ доходить до вибухонебезпечної межі. Результати досліджень дають підстави констатувати, що соціальні параметри впливають не лише на те, якого рівня освіти досягають молоді люди, а й розшаровують середовище молодих людей уже на етапі планування освітнього та професійного шляху, на рівні прагнень. Отож потреба в моніторингу прагнень та їх формування впливає не лише з педагогічних мотивів, але, як бачимо, має також суспільне обґрунтування.

Проблема ця набуває особливого значення в період швидких змін на ринку праці, коли безперервна освіта є необхідністю. Формування інформаційного суспільства та опертої на знанні економіки вимагає постійного розширення й актуалізації здобутих знань, умінь та суспільних компетенцій. У наш час життєві шанси визначаються доступом до освіти і знання. Освіта не гарантує успіху, але запобігає суспільному виключенню. Це має два важливі наслідки для соціальних педагогів. По-перше, тема освітніх прагнень молоді не обмежується формаційно-професійними обріями. По-друге, необхідність турботи про формування прагнень диктується не тим фактом, що добра освіта створює можливість кар'єрного зростання, а тим, що вона дає змогу захиститися від виключення з ринку праці та суспільної маргіналізації внаслідок цього.

Молодь усвідомлює виклики, які на неї чекають. Виразне підвищення рівня прагнень молодих людей, яке в літературі назвали «освітнім бумом», відбулось у Польщі в 90-х роках ХХ ст.. Переважно після закінчення обов'язкової шкільної освіти всі старалися продовжити навчання. Показник сколяризації в Польщі належить до найвищих у Європі. Протягом 2000-2012 рр.

⁵ K. Palka. *Uwarunkowania aspiracji życiowych uczniów gimnazjów wiejskich i miejskich*. Kielce 2010, c. 32.

зменшилася з 26% до 18% кількість учнів у професійних навчальних закладах (без матури), натомість піднявся відсоток учнів матуральних середніх навчальних закладів⁶. Після 1989 р., впродовж перших років трансформації, кількість студентів зростає майже вп'ятеро. У вищих навчальних закладах тепер вишколюється понад 50% молоді⁷, що можна завдячувати і більшій доступності вищої освіти. Для переважної більшості молоді вищі студії сьогодні є природним етапом освіти, який вважається життєвою очевидністю.

Протягом останніх 30 років помітно підвищився рівень освітніх прагнень і дорослих членів польського суспільства. Ще на початку 90-х років здобуття професійної або середньої освіти забезпечувало вигідну позицію на ринку праці. Тепер, на загальну думку, щойно вища освіта дає змогу отримати добру працю й здобути суспільний авторитет. За результатами досліджень Головного статистичного управління, у 2011 р. вищої освіти для своїх дітей прагнули 65% дорослих на селі та майже 83% у містах. Однак протягом останніх кількох років рівень освітніх прагнень батьків стосовно дітей дещо знизився⁸. Це підтверджують дані Центру досліджень громадської думки, з яких випливає, що освіту вважають вартісною 82% респондентів, тоді як у 2004 р. таку думку висловлювало 93% опитаних. Більшість поляків і далі вважає, що освіченим людям легше зробити кар'єру (80%), уникнути невдачі й зубожіння (64%), а також безробіття (57%). Однак такі думки висловлюють рідше, ніж одинадцять років тому. Збільшилася кількість осіб, які стверджують, що освіта не має великого значення для професійного й матеріального становища⁹. Бажання здобувати вищу чи принаймні середню освіту серед молодих людей надалі тримається на високому рівні, але висхідна тенденція припинилася.

Як уже було згадано, процес освіти не закінчується з отриманням диплома вищого навчального закладу. Необхідно постійно доповнювати здобуті кваліфікації або навіть зовсім змінювати професію. Це пов'язано з поширеною в Європейському Союзі концепцією «суспільства знання», «інформаційного суспільства» та «економіки, опертої на знанні». Щоб успішно функціонувати в суспільстві, необхідно безперервно навчатися. Безперервне навчання починається від дитсадка і триває до пенсії, охоплюючи цілий спектр формального навчання, навчання в інституціях поза системою освіти та самовиховання. До нього належить будь-яка діяльність, що триває все життя, має на меті здобуття знань і навичок задля особистого, громадянсько-

⁶ *Raport o stanie edukacji 2013*. Warszawa 2014, с. 44-45.

⁷ *Studia wyższe – dla kogo, po co i z jakim skutkiem. Komunikat z badań*. Warszawa 2013, с. 1.

⁸ *Wybory ścieżki kształcenia a sytuacja zawodowa Polaków*. Warszawa 2013, с. 28.

⁹ *Wykształcenie ma znaczenie? Komunikat z badań*. Warszawa 2013, с. 2-4.

го й суспільного розвитку та зорієнтована на отримання праці. З такого погляду, освітні прагнення людей дають їм змогу на пізніших етапах життя реалізувати ті мрії, які не були здійснені в молодості. Можна сказати, що освітні прагнення змінюються разом із потребами людини протягом її життя.

Нинішня ситуація на ринку праці характеризується високим рівнем безробіття, сильною конкуренцією серед працюючих, невпевненістю в можливості втримати своє місце праці. Крім того, на ринку праці постійно змінюється потреба на ті чи інші професії, спеціалізацію, компетенції. Важко передбачити, які сектори економіки розвиватимуться найближчими роками, на які кваліфікації запит буде рости, а на які зменшиться. Тому дедалі важливішою рисою навчання стає мобільність.

Немає єдиної суспільної теорії, яка пояснювала би зв'язок між освітніми прагненнями, освітою і життєвим успіхом. Кожна концепція, виходячи зі своїх пізнавальних припущень, зосереджується на тих або інших зв'язках між окремою особою і суспільною структурою.

Перша група теорій – це меритократичні й ліберальні, що підкреслюють позитивну роль освіти у формуванні долі та становища особи в суспільстві. Освіта є умовою доступу до суспільних благ – культурних і матеріальних, до багатства, влади і престижу. Вона створює можливості для вирівнювання життєвих шансів, для більшої суспільної рухливості й відкритості. Висока мотивація і працьовитість гарантують успіх.

Другу групу становлять критичні теорії, які доводять, що освіта допомагає утримувати існуючий суспільний порядок, а не змінювати його. Про це писали П'єр Бурдьє і Жан-Клод Пассрон¹⁰. На думку Базила Бернстайна, відтворення суспільних стосунків здійснюється завдяки трансмісії культури вищих класів¹¹. Через ці процеси втримуються економічні відмінності між учнями. Згідно із Самуелем Боулзом і Гербертом Гінтісом, шкільна система, автоматично відповідаючи на потреби ринку праці, підтримує суспільно-економічну нерівність¹².

Дослідження ефективності освіти йде в парі із зацікавленням соціально-культурними параметрами як чинниками економічного зростання. У мові педагогіки знайшли застосування поняття «людського капіталу» і «суспільного капіталу». Теорія людського капіталу доводить, що інвестиція в освіту – це інвестиція в людей. Чим вищу позицію вони досягають у системі освіти, тим більшим є їхній шанс життєвого успіху (вищий

¹⁰ P. Bourdieu, J. C. Passeron. *Reprodukcja. Elementy teorii systemu nauczania*. Warszawa 1990.

¹¹ B. Bernstein. *Odtwarzanie kultury*. Warszawa 1990.

¹² R. Moore. *Socjologia edukacji // Pedagogika*, т. II: *Pedagogika wobec edukacji, polityki oświatowej i badań naukowych* / ред. B. Śliwerski. Gdańsk 2006, с. 345.

суспільний статус, вищі доходи). Вона доводить також, що безперервна освіта поліпшує шанси на ринку праці. Цінність людського капіталу залежить від рівня суспільного розвитку і суспільного капіталу.

Жодна з наведених вище ліберальних і критичних теорій не виявилася достатньою для пояснення явищ, які виникли в західних суспільствах у 70-і роки ХХ ст., а в Центрально-Східній Європі – через 30 років. Завдяки тому, що відкрився доступ до навчання і продовжився час, відведений на науку, відбувся освітній вибух, у результаті якого було ліквідовано нерівність за рівнем отриманої освіти, однак, у супереч з сподіванням, не було зменшено соціальної нерівності. Загальнодоступність навчання призвела до падіння рівня освіти. Освіта не вплинула такою мірою, як цього сподівалися, на вирівнювання життєвих шансів для людей з нижчих щаблів суспільної драбини. З цього було зроблено висновок, що, хоч соціальні цілі, поставлені перед навчальними закладами, і є важливим, їхнє значення для суспільних змін переоцінене.

Несподіваним наслідком демократизації шкільництва в розвинутих країнах є сумнів у суспільній користі освіти. Раймон Будон¹³ назвав це «ефектом відвернення». Зацікавлення навчанням падає. Особливо «відвертається» від вищих навчальних закладів молодь із низьким статусом, бачачи ситуацію на ринку праці та усвідомлюючи, що їхня інвестиція в навчання не принесе очікуваного економічного результату. Ця молодь здійснює автоселекцію. Саме з цієї групи вийшли особи, які навчалися на платних студіях і на масових напрямках, а в ситуації надлишку освіти програли на ринку праці. Будон вказав на вторинний наслідок соціального розшарування: «Серед осіб, які навчаються на тому самому рівні, більше можливостей досягнути високий суспільний статус мають ті, чие суспільне походження краще»¹⁴.

Конструювання життєвого успіху в сучасному суспільстві визначається наявністю диплома. Дипломи мають різну ринкову вартість. Лише дипломи найкращих навчальних закладів гарантують кар'єру на ринку праці. Дипломи елітарних навчальних закладів доступні для молоді з привілейованих суспільних груп. Значення престижного диплома полягає не у свідченні про здібності й компетенції особи, а в тому, що він становить певний культурний капітал. Навчання стало знаряддям отримання диплома, а не знаряддям розвитку й автокреації.

Навчання на вищому рівні стало егалітарним. Це відбулося внаслідок пробудження освітніх прагнень і віри в могутність вивченості. Експансія вищої освіти призвела до явища, яке назвали надміром освіти. Кількісно-

¹³ R. Boudon. *Efekt odwrócenia. Niezamierzone skutki działań społecznych*. Warszawa 2008.

¹⁴ Там само, с. 40.

му зростанню випускників навчальних закладів не відповідає потреба на них в ринку праці. У групі випускників вищих навчальних закладів зростає безробіття, а великий їх відсоток береться за працю, яка не потребує високої кваліфікації¹⁵. Виникає також «інфляція дипломів» – диплом перестає бути гарантом отримання праці чи суспільного просування. Вища освіта поглиблює соціальну нерівність. Падає ранг вищої освіти як чинника, що визначає життєвий успіх. Вирішальним у цьому знову стає статус сім'ї, з якої походить особа. На ринку праці зростають шанси осіб із родин, що володіють вищим суспільним і культурним капіталом.

До дискусій про соціальний контекст формування освітніх прагнень долучаються педагоги. Актуальним залишається питання, чи можна забезпечити рівність і соціальну справедливість освітою і вишколом. Без сумніву, освітні проблеми не вдасться пояснити, ані описати суто на підставі теорії виховання, теорії навчання чи в категоріях психологічних змінних. Освітні процеси є процесами суспільними, а простір, у якому вони відбуваються, важко замкнути стінами школи¹⁶. Щонайкращі педагогічні інтенції виявляються недостатніми при зіткненні з реаліями позашкільного життя учнів та їхніх сімей, а також учителів. Можна намагатися дослідити, наскільки результати праці школи є наслідком того, що в ній діється, а наскільки – наслідком макросуспільних процесів.

Шкільництво вважається тією суспільною сферою, в якій відбувається посилення нерівності, але яка водночас створює особливі шанси для її вирівнювання. На ринку праці має вагу не лише тривалість навчання, а й володіння необхідними цивілізаційними навичками, як-от користування комп'ютером, користування інтернетовими пошуковими системами з метою знаходження інформації, знання англійської мови, а також участь у безперервному навчанні та доучуванні.

Освітні прагнення формуються під впливом середовища, а в основі цих прагнень лежать потреби й цінності, що їх визнають люди. Важливим чинником при цьому виступає середовище життя людини, в якому започатковуються і відбуваються процеси змін і розвитку особи задля реалізації завдань, пов'язаних із здобуттям економічної незалежності та виро-бленням власної системи цінностей.

¹⁵ У Сполучених Штатах понад 100 тис. підсобних працівників мають дипломи про закінчення вищого навчального закладу, близько 16 тис. випускників працюють робітниками в паркінгах, пише «Bloomberg Businessweek» (Wożny z dyplomem [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://gazetapraca.pl/gazetapraca/1,90443,12443887>).

¹⁶ T. Giza. Społeczne i ekonomiczne uwarunkowania procesów edukacyjnych // *Oświata w aspekcie administracyjnym, finansowym i pedagogicznym* / ред. M. Pierzchalska, I. Pałgan. Radom 2012 с. 61-82.